

УДК 316.624.2

СОЦІАЛЬНЕ УТРИМАНСТВО ЯК ЖИТТЄВА СТРАТЕГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Марина Кліманська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Розглянуто проблеми соціального утриманства, зроблено теоретичний огляд цього явища в науковій літературі. Опрацьовано результати емпіричного дослідження молоді – визначення рівня її соціального утриманства та психологічних факторів, що його детермінують.

Ключові слова: соціальне утриманство, життєва стратегія, локус-контроль, жіночий/чоловічий тип психічної діяльності.

Визначення проблеми. Комплексною характеристикою сучасного українського суспільства є зміна стабільного, досить упорядкованого його стану на стан неупорядкованості, нестабільності суспільної системи загалом. Стосовно особистості це виявляється зміною соціального статусу, звичного способу та стратегії життя, економічних умов, а насамперед – системи життєвих орієнтирів тощо.

У ситуаціях тривалої невизначеності зростає тривожність. Можна передбачити, що досить ефективними стають соціально-психологічні компенсатори, які дають змогу знизити рівень тривожності та досягнути психологічної рівноваги. Соціальне утриманство є явищем, певною мірою притаманним кожному суспільству: завжди існує значний прошарок людей, які прагнуть жити коштом інших осіб, груп людей чи суспільства загалом. У період трансформації суспільства соціальне утриманство може стати тією позицією, яка допомагає «сховатися» від соціальних негараздів і знайти своє «місце під сонцем». Тому дослідження такого явища є актуальним.

Проблему соціального утриманства або соціального паразитизму в українській науковій літературі досліджено досить мало. Однак практичне значення теми свідчить про наукову потребу її вивчення.

Аналіз джерел і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми.

Соціальне утриманство як психологічне явище досліджує професор Варшавського університету М. Левицька, яка розглядає його як «вимагаючу поведінку» [1; 2]. Автор спирається на роботи західних учених – Г. Рідера, Г. Пітерса тощо [3; 4; 5].

Дослідниця протиставляє утриманство активному способові дій. На думку автора, в основі вимагаючої форми поведінки – певне бачення світу, яке має три компоненти [2, с. 112]:

1. Стійкий поділ на «Ми» і «Вони». «Ми» – «ті, яким належить», «Вони» – «ті, які повинні нам це дати»;

2. Небажання брати активну участь у суспільній діяльності (крім діяльності, спрямованої на декларування власних потреб і прагнень);

3. Партикуляризм інтересів – бачення власного інтересу як незалежного від інтересів іншої особи, інших соціальних груп, інститутів або суспільства загалом.

Професор М. Левицька пропонує схему розвитку соціального утриманства. Згідно з цією схемою, поведінка соціального утриманства (принаймні частково) формується через систему виховання (у певній політичній системі), що ґрунтується на асиметрії доброго та поганого (дозволеного й недозволеного). З цієї асиметрії випливає позитивне оцінювання активної чи пасивної форм поведінки [2]. Відповідно, людина намагається сама заробити те, що їй потрібно для життя (стратегія «Зароби!»), або вимагає цього від інших осіб чи держави (стратегія «Дай!»). На думку вченої, такі позиції формуються суспільними нормами, які є в державі в певний історичний період.

Поняття «соціальне утриманство» в українській психологічній науці практично не вживають. Найближчим до нього є поняття «життєва стратегія», що його використовує російський психолог К. Альбуханова-Славська [6]. Вона визначає життєву стратегію як «принципову, таку, що реалізується в різноманітних життєвих умовах та обставинах, здатність особистості до поєднання своєї індивідуальності з умовами життя, до відтворення й розвитку» [6, с. 245]. У вузькому розумінні – це розроблення певного життєвого рішення для запобігання життєвим протиріччям.

К. Альбуханова-Славська докладно розглядає питання типології життєвих стратегій. Принциповим у визначенні життєвої стратегії, на думку дослідниці, є співвідношення типу особистості зі способом життя, у зв'язку з чим вона виокремлює два критерії життєвих стратегій: внутрішній і зовнішній. До внутрішнього критерію належить ступінь активності особистості в побудові власного життя. Зовнішнім критерієм є об'єктивні вимоги соціальної реальності. Активність – основний параметр, який проходить через усі сфери життя особистості і виявляється як «здатність до оптимального балансу між бажаним і необхідним» [6, с. 247]. Враховуючи це, усі життєві стратегії поділяють на два загальні типи: активні та пасивні. Соціальне утриманство можна розглядати в ракурсі пасивних життєвих стратегій за К. Альбухановою-Славською.

Явища соціального утриманства та соціального паразитизму проаналізувала російський соціолог Є. Балабанова [7]. Досліджуючи проблеми соціально-економічної адаптації, вона як основу для класифікації розглядає використання своїх або чужих ресурсів для життєзабезпечення. У контексті адаптації незалежне життєзабезпечення є її «позитивною» формою, що передбачає самореалізацію індивіда, його участь у суспільному виробництві, створенні матеріальних і духовних цінностей. Використання чужих ресурсів передбачає адаптацію в «негативній» формі, деструктивній для особистості та суспільства загалом. Формами негативної

адаптації, на думку Є. Балабанової, є соціально-економічна залежність (соціальне утриманство) та соціальний паразитизм.

Соціальне утриманство дослідниця визначає як «стратегію поведінки людини, що має мінімальний обсяг соціальних «капіталів», не здатна самостійно забезпечити себе засобами до існування, якій свідомо (часто добровільно й ініціативно) надають допомогу інші суб'єкти (суспільство, держава, установа чи інша особа)» [7, с. 47]. Специфіка таких взаємин, з погляду теорії соціального обміну, у тому, що той, кого підтримують, не здатний адекватно відповісти на допомогу й стає економічно залежним (економічна залежність є невід'ємною від соціальної) від того, хто дає. Вияви соціально-економічної залежності:

- економічна пасивність індивіда (соціальної групи);
- соціально-психологічні установки на патерналізм держави й отримання гарантованих матеріальних благ;
- усвідомлення свого права цю допомогу отримувати й готовність з огляду на це терпіти певні незручності й обмежувати свою свободу.

Ознаки соціального утриманства за Є. Балабановою цілковито збігаються з критеріями «вимагаючої поведінки» М. Левицької.

Соціальний паразитизм, на думку Є. Балабанової та інших соціологів, – це спосіб існування, за якого соціальний суб'єкт задовольняє свої потреби коштом інших, маючи змогу задовольняти їх самостійно [8, с. 106–107]. Зазвичай це стратегія поведінки «сильних», яка виявляється в зловживанні своїми перевагами: фізичною силою, владою, інтелектом, підприємливістю, навіть кількістю. Важливим є те, що згоди тих, хто надає ресурси, не питають, і об'єктом паразитизму є «нижчий» (чи такий, якого вважають «нижчим»), залежний від паразитувальника. Класичними виявами паразитизму Є. Балабанова називає крадіжки, пограбування, рекет, шантаж тощо.

Дослідниця наводить цікаві емпірично виявлені ознаки стратегій адаптації, ступеня та способів здебільшого вимушеного пристосування до наявної життєвої ситуації. Соціолог дослідила п'ять груп населення (підприємці, робітники, кримінальні елементи, домогосподарки й «отримувачі допомоги»), для яких було спрогнозовано найбільше стратегій життєзабезпечення з використанням чужих ресурсів. Типи установок на способи життєзабезпечення виявлено на підставі кластерного вторинного аналізу емпіричної інформації, одержаної під час репрезентативних масових опитувань. Є. Балабанова виокремила такі групи [9, с. 31–32]:

1. «Паразитувальники» – добре адаптовані, здебільшого задоволені життям молоді чоловіки з низьким рівнем освіти та люмпенською свідомістю, із завищеною самооцінкою, не зорієнтовані на самообмеження, з високою цінністю свободи (спритні пристосуванці з глибокою споживацькою свідомістю);
2. «Невдахи» – неадаптовані, здебільшого ті, хто програв унаслідок суспільних змін, безробітні, малозабезпечені, робітники з нестабільною зайнятістю, незадоволені життям, з ностальгією за минулим, з низькою самооцінкою, але висо-

кою цінністю соціальної захищеності в обмін на свободу особистості, з пасивним очікуванням поліпшення життя внаслідок державного патерналізму;

3. Високо адаптовані – люди з високою значущістю життєвого успіху й економічної незалежності, високим рівнем освіти й активною зайнятістю (включно зі сумісництвом), вербальним негативізмом щодо девіантних моделей поведінки та схильністю до них у реальному житті;

4. «Трудяги» – як правило, робітники з невисоким рівнем адаптованості, вираженим негативізмом щодо незаконних способів життєзабезпечення, стійкою установкою на самостійність і незалежність від держави у розв'язанні власних проблем, активною скерованістю на працю й добрий заробіток, з високою цінністю свободи, але низькою орієнтацією на життєвий успіх;

5. «Домогосподарки» – метафорична класифікація жінок з яскраво вираженою соціальною та психологічною залежністю, низьким оцінюванням свободи й низькими соціальними претензіями в професійній сфері, завищеними запитами щодо матеріального добробуту.

Цікавим для нас є кластер «невдахи», тому що він демонструє найтипівший вид соціально-економічної залежності (соціального утриманства). Як зазначає автор [7, с. 55], для цієї групи характерні:

- висока цінність соціальної захищеності в обмін на особисту свободу;
- реальна залежність у життєзабезпеченні;
- стратегія виживання;
- екстернальний локус-контроль за подіями власного життя;
- пасивне очікування поліпшення свого життя, пов'язане передусім з державою.

Отже, основними відмінностями між соціальним утриманством і соціальним паразитизмом, з погляду Є. Балабанової, є можливість самостійно задовольняти свої потреби, свідоме бажання того, хто може задовольнити свої і ще чийсь потреби, вирішити чийсь проблеми й активність або пасивність у задоволенні своїх потреб стосовно того, хто надає цю допомогу. Такий поділ передбачає тільки крайні варіанти можливих форм поведінки. Це означає, що людина, яка об'єктивно здатна заробити на життя, але цього не робить та очікує на допомогу ззовні, уже «випадає» з цієї класифікації. Так само «випадає» людина, яка має активні вимоги задовольнити свої потреби, але легальними методами. Адже істина – десь посередині.

Ми пропонуємо визначити соціальне утриманство як специфічне ставлення особистості до суспільства та інших людей, що виявляється в її установках і поведінці. Особливістю соціального утриманства є його спрямованість на одержання максимальної вигоди для себе, для власного життєзабезпечення, чого досягають шляхом використання інших людей та суспільства загалом за умов найменших затрат і зусиль зі свого боку.

Серед ознак соціального утриманства виокремимо такі:

1. Пасивність, яка виявляється в задоволенні власних потреб за допомогою власних зусиль, у суспільній діяльності;

2. Активність у своїх вимогах щодо задоволення власних потреб за допомогою інших (стратегія «Дай!»);

3. Патерналістське ставлення до держави;

4. Екстернальність локус-контролю за власним життям.

Результатів емпіричних психологічних досліджень соціального утримання в науковій літературі наразі не подано. Психологічний аналіз цього явища, який запропонувала М. Левицька, пов'язаний, здебільшого, із зовнішніми чинниками – суспільством загалом, політичною системою тощо. Дослідниця ще не вивчала особистісних характеристик особи, схильної до «вимагаючої поведінки». За результатами соціологічних досліджень можна сформулювати гіпотези для перевірення їх у сфері психології.

Мета дослідження – визначити внутрішні психологічні характеристики соціального утримання в конкретної особи.

Викладення основного матеріалу дослідження. Психологічні фактори соціального утримання ми вже досліджували – серед школярів, студентів, аспірантів, учителів [10] і визначили такі кореляційні зв'язки:

1. Зворотний зв'язок між віком і рівнем соціального утримання: чим старшою є особа, тим більше відповідальності вона має, і не тільки за себе, а й за близьких їй людей. Тому найвищий рівень соціального утримання продемонструвала молодь, яка навчається і яку утримують батьки.

2. Залежність рівня соціального утримання в конкретної особи від суб'єктивної локалізації контролю. Результати дослідження засвідчили обернену залежність між рівнем вияву соціального утримання та внутрішнім локус-контролем ($r = -0,223$, $p \leq 0,01$). Це означає, що людина, схильна до такого типу поведінки, розраховує в процесі своєї діяльності на певні зовнішні фактори: людей, що її оточують, державу, інші соціальні інституції чи події, які повинні відбуватися певним чином.

3. Залежність рівня соціального утримання від психологічної та фізичної статі: нижчий рівень характерний для осіб з фемінним типом психічної діяльності ($r = -0,254$, $p \leq 0,01$) та для жінок ($r = -0,327$, $p \leq 0,05$).

Оскільки кореляційні зв'язки недостатньо високі, ми продовжили дослідження, яке ґрунтувалося на таких припущеннях:

1. Особи з високим рівнем соціального утримання мають яскраву спрямованість на себе;

2. Таким особам притаманний специфічний набір особистісних рис.

Опис досліджуваної групи. Згідно з результатами попереднього дослідження, групою з найвищим рівнем соціального утримання була молодь, що навчається (учні, студенти). Тому для визначення психологічних особливостей осіб з високим рівнем соціального утримання обрано саме студентів. До групи досліджуваних входили 47 студентів Львівського ліцею менеджменту віком 16 – 17 років.

Методи дослідження. Дослідження проведено методом тестування. Учасникам потрібно було відповісти на запитання анкети С. Грабовської, щоб визначити

рівень соціального утриманства, орієнтувальної анкети за В. Смейклом і М. Кучером для визначення рівня спрямованості (на себе, на взаємодію чи на завдання) та Фрайбурзького особистісного опитувальника (модифікована форма В) для визначення домінантних особистісних рис.

Методи статистичного опрацювання інформації: для аналізу результатів дослідження використано кореляційний аналіз.

Результати дослідження. Гіпотезу про залежність рівня соціального утриманства та типу спрямованості особистості не підтверджено. Не виявлено жодних статистично достовірних залежностей з якимось із типів спрямованості. Гіпотезу про наявність специфічних особистісних рис підтверджено (див. рис. 1).

Специфічні риси особистості	r
Невротичність	- 0,476
Депресивність	- 0,371
Відкритість	0,400
Емоційна лабільність	- 0,374

Рис. 1. Залежність між рівнем соціального утриманства й особистісними рисами ($p \leq 0,05$)

Отже, як засвідчують представлені в таблиці результати дослідження, чим вищий рівень соціального утриманства, тим нижчі показники невротичності, депресивності й емоційної лабільності. Людина, яка не відповідає за своє життя, яка є «при комусь», завжди почуватиметься впевненіше, спокійніше, ніж людина, яка цілковито відповідає за себе і, можливо, ще за когось.

Результати дослідження також засвідчили взаємозалежність рівня соціального утриманства та рівня відкритості. Шкала відкритості у Фрайбурзькому особистісному опитувальнику відіграє подвійну роль: вона визначає рівень щирості відповіді на запитання опитувальника й відкритість, довіру особи до соціуму й соціального оточення особистості. Отож природно, що респонденти з вищим рівнем соціального утриманства відкритіші до суспільства й до окремих його представників, тому що вони незалежні від нього.

Додатково пояснити наявність саме таких психологічних рис в осіб з високим рівнем соціального утриманства може те, що ці особи вже пережили кризу ідентичності, яка характерна для цієї вікової категорії в умовах сучасного суспільства періоду трансформацій, і визначили свою життєву позицію, що допомагає їм підтримувати душевну рівновагу.

Висновки. Результати дослідження дають змогу зробити висновок, що вибір такого способу соціальної поведінки, як соціальне утриманство, сприяє внутрішньому комфортові особистості, зменшує рівень невротичності та депресивності, нормалізує емоційний стан. Однак кореляційні зв'язки засвідчують лише про певні тенденції, а не про закономірності, тому в подальших дослідженнях потрібно шукати інші психологічні чинники, які впливають на формування стратегії соціального утриманства в конкретної особи. Також варто вивчати рівень «пасивності» осіб з високим рівнем соціального утриманства та їхнє ставлення до держави.

1. *Lewicka M.* Daj czy wypracuj? Szescienny model aktywnosci // *Jednostka i społeczeństwo*. – Gdansk, 2002. – S. 83–101.
2. *Lewicka M.* Psychologiczne mechanizmy zachowań roszczeniowych // *Od myśli i uczuć do decyzji i działań / Pod redakcją Dariusza Dolinskiego i Barbary Weigl*. – Warszawa, 2001. – S. 111–127.
3. *Reeder G. D., Brewer M. D.* A schematic model of dispositional attributions in interpersonal perception // *Psychological Review*. – 1979. – № 80.
4. *Wojciszke B.* Multiple meanings of behavior: Constructing actions in terms of competence or morality // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1994. – № 67.
5. *Wojciszke B., Bazinska R., Jaworski M.* On the dominance of moral categories in impression formation // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 1998. – № 24.
6. Альбуханова-Славская К. А. Стратегия жизни. – М., 1991.
7. Балабанова Е. С. Социально-экономическая зависимость и социальный паразитизм: стратегии «негативной адаптации» // *Социологические исследования*. – 1999. – №4. – С. 46–57.
8. Киселев В. П. О социальном паразитизме // *Возрождение России и русская общественная мысль: Материалы конференции (Нижний Новгород, 1993)*. – Нижний Новгород, 1993. – С. 106–107.
9. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К., 2001.
10. Кліманська М. Психологічні чинники соціального утриманства // *Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. – К., 2003. – Т. 5. – Ч. 5. – С. 152–156.

SOCIAL INSISTENCE AS LIFE STRATEGY OF A PERSONALITY

Maryna Klimans'ka

Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka St., 1

L'viv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua

This article is devoted to a problem of social insistence. The first part consists of a theoretical review of this phenomenon in scientific literature. The second part is devoted to the empirical research among the young people – defining the level of social insistence and psychological factors, which influence it.

Key words: social insistence, life strategy, locus od control, feminine/masculine type of mental activity.

Стаття надійшла до редколегії 08. 04. 2004

Прийнята до друку 10. 08. 2004